

Araştırma Makalesi/Research Article

Bir Osmanlı Âliminin 'Entelektüel-Ben' Anlatısı: Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin *Sebeti*

An Ottoman Scholar's 'Intellectual-Self' Narration: The *Sabath* of Küçük Hâmid Efendi of Bandırma

ŞÜKRAN FAZLIOĞLU

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Marmara University, The Faculty of Theology, Programme in Basic Islamic Studies

(sukran.fazlioglu@marmara.edu.tr), ORCID: 0000-0003-3738-4645

Geliş Tarihi/Date of Arrival: 23.05.2025

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 16.06.2025

Fazlıoğlu, Şükran. "Bir Osmanlı Âliminin 'Entelektüel-Ben' Anlatısı: Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin *Sebeti*." *Ceride* 3, no. 1 (Haziran/June 2025): sayfa/pp 21-49
DOI: 10.5281/zenodo.15769820

Araştırma & Yayın Etiği:

Bu makale en az iki kör hakem tarafından incelenmiş, iThenticate intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması

Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin bilimsel ve etik kaidelere uygun olarak hazırlandığını beyan etmiştir.

Research & Publication Ethics

This article has been double-blind peer-reviewed by two or more reviewers, and an iThenticate plagiarism and similarity report has been created. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest

The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles.

Öz

Tanınmış bir âlimin hocaları ile onlardan okuduğu kitapların isimlerini zikrettiği eser türü Endülüs ve Mağrib'de *fehrese* olarak adlandırılırken Doğu İslâm dünyasında bu tür eserlere *sebet*, *mu'cem*, *meşîha* gibi isimler verilmiştir. Bu eserlerin müellifleri hangi hocalardan hangi kitapları ne zaman ve nerede okudukları hakkındaki bilgileri *kıraat* silsilesiyle birlikte vererek kendi hayatlarının önemli bir kesitine ışık tutarlar. Bu esnada kendi benliklerine dair ipuçları da verirler. Bu ipuçları müelliflerin yoğunlaştıkları ilmî alanda hangi hocaları niçin tercih ettiklerini, ne tür eserleri hangi amaçla okuduklarını, yetiştikleri entelektüel ağ içindeki yönelimlerini, vb. ortaya çıkartmakta ciddi katkı sağlarlar. İşte bu çalışmada, yukarıda işaret edilen özellikler göz önünde bulundurularak, 18. yüzyıl âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hamid Efendi'nin sebet geleneğinin en iyi örneklerinden biri olan *Câmi'u rivâyâtî'l-fehâris ve lâ-mi'u icâzâtî ehl'l-fevâris* adlı eserinden hareketle müellifinin '*entelektüel-ben*'i ortaya çıkarılacak ve kendi dönemindeki entelektüel ağ içindeki yeri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler

Fehrese, sebet, ben-anlatısı, entelektüel-ben, entelektüel ağ, Bandırmalı Küçük Hamid Efendi, *Câmi'u rivâyâtî'l-fehâris*

Abstract

While the type of work in which a well-known scholar mentions the names of his teachers and the books he read from them was referred to as *fahrasah* in Andalusia and Maghrib, in the Eastern Islamic world, such works were named as *sabath*, *mu'jam*, *mashîha*. The authors of these works shed light on important fractions of their lives by offering information on the books they have read, the teachers they have read from, when and where, along with the recitation (*kıraat*) sequence. Meanwhile,

they also leave clues regarding their own selves. These clues make a significant contribution to revealing which teachers the authors preferred in the scientific field they concentrated on, why as well as what kind of works they preferred to read and for what purpose, and their orientation within the intellectual network in which they were brought up in, etc. In this study, considering the features mentioned above, the ‘intellectual-self’ of Küçük Hamid Efendi of Bandırma, one of the 18th century scholars, will be revealed based on his work *Jâmi’u rivâyât al-fahâris* which is one of the most prominent examples of the sabath tradition. His place within the intellectual network of his period will be evaluated.

Keywords

Fahasah, sabath, ego-document, intellectual-self, intellectual network, Küçük Hâmid Efendi of Bandırma, *Jâmi’u rivâyât al-fahâris*

Giriş

Hollandalı tarihçi Jacques Presser’in (1899-1970) ‘ben-anlatısı’ diye tercüme edilen ‘ego-document’ kavramını literatüre sokmasıyla birlikte kişinin günlük, hatırat, otobiyografi gibi türleri kullanarak bizzat kendisinin *ben’i* hakkında bilgi vermesi bir araştırma konusu haline gelmiştir. Hem kavram hem de kavramın kapsamı hakkında farklı görüşler olsa da bir süredir konu üzerinde çalışmalar yapan Selim Karahasanoğlu ben-anlatılarının tarihsel kaynak olarak sınır ve imkânlarını tartıştığı çalışmasında “...Ben, müstakil olarak kişinin kendisinden bahsetmek üzere, sadece ve yalnız bu motivasyonla kaleme aldığı metinlerin ben-anlatısı olarak tasnif edilmesi eğilimindeyim.” diyerek¹ bu tür çalışmaları bir hayli sınırlamıştır. Zira bu anlayış seyahatnâme, vakâyinâme, siyasetnâme gibi farklı amaçlarla yazılmasına rağmen yazarının kendi ‘ben’ine dair bilgiler de sunduğu metinleri bu türün kapsamının dışında bırakır. Ancak bu tür eserler, yazarın ‘ben’ini belirli bir mekân, zaman, olay, siyaset, vb. içinde gözlemleme fırsatı bulduğumuz doğal ve yalın bilgiler içerirler. Bu tür eserlere âliminin *entelektüel-ben’ine* dair ilk elden bilgiler sunan *fehrese/sebet* türü eserleri de eklemek mümkündür. Özellikle Osmanlı dönemindeki ilmi ve kültürel düşüncenin ortaya

1 Selim Karahasanoğlu, “Ben Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkânları, Sınırları,” *Turkish History Education Journal* 8, no.1 (Spring 2019): 211-30.

konması için bu tür eserler büyük öneme sahiptir. Çünkü bu eserler bize bir taraftan bir âlimin okuduğu eserleri ve onlardan okuduğu hocalarını kaydettiği liste aracılığıyla Osmanlı düşüncesinin gelişim sürecine dair bilgi sunarken bir taraftan da bizzat o âlimin 'entelektüel-ben'ini yani entelektüel gelişim sürecini verir. Bu sebeple doğrudan olmasa da ben-anlatılarının bir parçası olarak değerlendirilebilirler.

Öyleyse bu tür eserlerin müellifleri, aileleri yanında, hangi hocalardan hangi kitapları ne zaman ve nerede okudukları hakkındaki bilgileri *kıraat* silsilesiyle birlikte vererek kendi hayatlarının önemli bir kesitine ışık tutarlar. Bu esnada kendi benliklerine dair ipuçları da verirler. Bu ipuçları müelliflerin yoğunlaştıkları ilmî alanda hangi hocaları niçin tercih ettiklerini, ne tür eserleri hangi amaçla okuduklarını, yetiştikleri entelektüel ağ içindeki yönelimlerini, vb. ortaya çıkartmakta ciddi katkı sağlarlar. Bu çalışmada, öncelikle sebet türü eserlere dair bilgi verilecek, sonrasında da yukarıda işaret edilen özellikler göz önünde bulundurularak, 18. yüzyıl âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hamid Efendi'nin (ö. 1172/1758-59), sebet geleneğinin en iyi örneklerinden biri olan *Câmi'u rivâyâtî'l-fehâris ve lâmi'u icâzâtî ehli'l-fevâris*² adlı eserinden hareketle müellifinin 'entelektüel-ben'i ortaya çıkarılacak ve kendi dönemindeki entelektüel ağ içindeki yeri değerlendirilecektir.

Sebet Türü ve Hadis İlmi ile Bağlantısı

S-b-t (ثبت) fiil kökünden türeyen *sebet*, “sağlam olmak, sabit durmak, kesin ve doğru olmak” anlamında olup zaman içinde mecâz kullanımla “delil, kanıt” anlamı da kazanmıştır. Ayrıca kelime kavramlaşıp “kaydetmek, yazıyla kayda almak, tespit etmek; kayıt, sicil, defter, senet, belge; icazetname” anlamlarını da ifade etmiştir.³ Bunlardan icazetname, bir âlimin kendi hocalarından aldığı icazetleri, muhtelif ilimlere dair okuduğu eserleri ve bu eserlere ait isnatları içeren yazılı belgelere veya müstakil eserlere işaret eder. Yani bu eserler aynı zamanda talebenin hocasından rivayet hakkını elde ettiği kitapların icazetleri yerine de geçer. Doğu İslâm dünyasında kullanılan *sebet* tabiri, Kuzey Afrika ve Endülüs'te *fehrese* olarak karşımıza çıkar. Barındırdıkları anlam

2 Çalışma boyunca eserin neşredilmiş şu nüshası kullanılacaktır. Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu el-Bandırmevî Câmi'u rivâyâtî'l-fehâris ve lâmi'u icâzâtî ehli'l-fevâris*, haz. Abdülkadir b. Omer Ayaz el-Bucakî (İstanbul: İlim Kapısı, 2020).

3 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâr sâdır, 1990), 2/19-20; Murteâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiru'l-kâmûs*, ed. Abdülâlim et-Tahâvî (Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, 1987), 4/472-477.

farklarıyla birlikte bu yazım türüne *meşîha* (*meşyeha*), *bernâme*,⁴ *evâil*, *esânîd*,⁵ *mu'cem* ve *muselselât*⁶ gibi isimler de verilmiştir.⁷

Bu yazım türü daha çok hadis ilmi çerçevesinde isnada verilen öneme binaen ve devamı niteliğinde ortaya çıkmıştır. Zira sebet türü eserler muhaddislerin ilmî kimliklerini ve rivayet zincirlerini (isnatlarını) belgelemek ihtiyacı sebebiyle kaleme alınmıştır ve hadislerin güvenilirliğini teyit etme açısından kritik bir önem taşır. Bir hadisin rivayet yöntemleri kullanılarak bir âlimden alınıp isnat zinciriyle birlikte rivayet edilmesi, yazılı başka metinlerin de aslına uygun olarak korunması ve rivayet edilmesi anlayışına kapı aralamış ve *icâzet* geleneğini doğurmuştur. ‘Yazılı metni nakletme yetkisi’ olarak özetlenebilecek icâzet⁸ sayesinde zamanla kitapların ve hatta ilimlerin isnat zincirleri oluşmuştur. Çoğunlukla sebetlerin girişlerinde zikredilen “İsnatlar kitapların nesebleridir. Her kimin ki senedi (kitabın müellifine ulaşan isnadı) yoksa o kitabı okutamaz”⁹ sözü, yazılı metinlerin aslına uygun biçimde korunmalarına ve nakledilmelerine dair genel kabulün ifadesidir. Öncelikle ilk dönemde *meşîha* ya da *meşyeha*, hadis âliminin hocalarını ve hadis rivayet ettiği kimselerin isimlerini topladığı defterlere denmiş sonra bu isimlendirmenin yerini *mu'cem* (ç. *meâcim*) almıştır. Zira *mu'cem*lerde âlimin hocalarının isimleri hicâ harfleri esas alınarak sıralanır. Durum böyle olunca yani eserler sadece hocaların isimlerine hasredildiğinde ve harf sırasına göre tertip edildiğinde hem bu tür eserlerde hem de bu türün *meâcim* olarak isimlendirilmesinde artışlar olmuştur. Bu türü sıklıkla kullanan Endülüs ehli de bu türe dair eserleri *bernâme* olarak isimlendir-

4 Aslı Farsça olan kelime muhaddisin hocalarının isimlerini, rivayet ettiği hadislerin isnadlarını, başından geçen olayları, mektuplaşmalarını, hadisleri aldığı kitapları vb. konularda bilgi verdiği eserler anlamında kullanılmıştır. Muvaffak Abdullah Abdulkadir, *İlmu'l-esbât ve meâcimu's-ş-şuyûh ve'l-meşyehât ve fennü kitâbeti't-terâcim* (Mekke: Câmiatu ummi'l-kurâ, 1421), 19.

5 Sened (Esânîd), metnin yolu hakkında bilgi vermek, ya da hadisi söyleyenine kadar geri götürmektir. Abdulkadir, *İlmu'l-esbât ve meâcimu's-ş-şuyûh*, 19-20.

6 İsnattaki ravilerin bir sıfat veya hal bakımından Resul (s.a.v)'e kadar aynı şekilde ve kesintisiz olarak art arda gelmesidir. Abdulkadir, *İlmu'l-esbât ve meâcimu's-ş-şuyûh*, 21.

7 Tüm bu adlandırmaların anlamları ve aralarındaki farklar için ayrıca bkz. Abdulhay b. Abdulkabir el-Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris ve'l-esbât*, ed. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 1/67-71; Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021).

8 Lugatte “izin vermek, helal görmek, su akıtmak, bir emri yerine getirmek” gibi manalara gelen icâzet, bir âlimin ilmini talebesine aktarması olarak terimleşmiştir. Ahmed b. Huseyn İbn Fâris, *Mucmelu'l-luga*, haz. Zuheyir Abdulmuhsin Sultân (Beyrut: 1406/1986), 202-3. Hadis alanında icâzet, “hadis rivayetine izin vermek, rivayet hakkını vermek” demektir. Terim zamanla genişlemiş, Osmanlılarda medrese ve tekke mensuplarıyla sanat erbabından eğitim ve öğretimlerini tamamlayanlara hocalarının verdiği yazılı belgeye icâzetname denmiştir. Cemil Akpınar, “İcâzet,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/ 393.

9 el-Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris ve'l-esbât*, 1/81.

miştir.¹⁰ Ancak daha geç dönemde Doğu Arap dünyası buna sebet, Mağrib bölgesi de fehrese adını vermiştir.¹¹ Fehrese literatürünü hadis ilmi çerçevesinde ele alan Ahmet Eşer, tüm bu türler arasında *mucem*, *meşyeha* ve *bernâmec* türü eserlerin *merviyyâtı*; *fehrese* ve *sebet* türünün ise *merviyyât sahiplerini* (hocaları) ön planda tuttuğu gibi bir sonuca varmıştır.¹² İsmi ne olursa olsun bu tür eserlerde muhaddisler başta olmak üzere fıkıh, tefsir, Arap dili, edebiyat gibi naklî ilimlerle uğraşan âlimlerin ilim tahsil ederken hocalarından aldıkları icazet doğrultusunda rivayet hakkı elde ettikleri kitaplar, isnat zincirleriyle kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu tür, sadece hadis râvilerinin zikredildiği eserler olmaktan çıkmış daha geniş bir anlam kazanmıştır.¹³

Sebet Türünün Önemli Temsilcileri

Öyleyse ilk örneklerinin 4. ve 5. yüzyıllarda ortaya çıktığı sebet ve fehrese türü eserlerin ilk nüvelerinin hadis ilmi âlimlerinin çalışmalarından mülhem olduğu söylenebilir. İbn Hayr el-İşbîlî olarak tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Hayr'ın (ö. 575/1179) *Fehrese mâ ravâhu min şuyûhihî mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârif* adlı eseri¹⁴ Endülüs'teki fehrese geleneğinin en önemli ve erken örneklerinden biridir. Bunun dışında zaman zaman isimlendirmelerde farklılıklar olsa da bu türün Endülüs'teki örnekleri arasında İbnü't-Tallâ' (ö. 497/1104) ve İbn Atıyye el-Endelûsî'nin (ö. 541/1147) *Fehrese*'leri; Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-Gunye: Fihristu şuyûhi'l-Kâdî İyâz'ı*, Ebu Abdullah el-Mintûrî (ö. 834/1431), İbn Ebi'r-Rebî' el-İşbîlî (ö. 688/1289), Kâsım b. Yûsuf et-Tucîbî (ö. 730/1329), İbn Câbir el-Vâdîâşî (ö. 749/1348), Ru'aynî (ö. 779/1378) ve el-Mucârî'nin (ö. 862/1459) *Bernâmec*'leri zikredilebilir. Doğu İslâm dünyasından da âlimler, Abdülkerim b. Muhammed Semânî'nin (ö. 562/1166) *Mu'cem*'i; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) ve Bedreddin İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333) *Meşyeha*'ları, Zehe-

10 el-Kettânî, *Fihristu'l-fehâris ve'l-esbât*, 1/67-71.

11 Yûsuf Abdurrahman Mar'aslı, *Mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2002), 1/15; Abdurrahman b. Muhammed Kuzberî, *Sebetu'l-Kuzberî* (nâşirin mukaddimesi) (Dimaşk: Dâru'l-Besâir, 1983), 8.

12 Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 16-24.

13 M. Yaşar Kandemir, "Fehrese," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297-299.

14 Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüslü bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbili ve Fehrese'si," *Milel ve Nihal* 12, no.1 (Nisan 2016): 35-54.

bî'nin (ö. 748/1348) *Mu'cemu's-şuyûh*'u gibi hocalarından okudukları eserleri ve icazetlerini ortaya koyan sebet türü eserler kaleme almışlardır. 9/15. yüzyılla birlikte söz konusu literatür muhteva ve hoca sayısı itibarıyla ansiklopedi hüviyetine¹⁵ bürünecek kadar genişlemiş ve önemli eserler telif edilmiştir. Bunlardan İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'i, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Muncem fi'l-mu'cem* (*Mu'cemu şuyûhi's-Suyûtî*)'si, Zekeriyâ el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *Fehresetu Zekeriyya el-Ensârî*'si ve Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fehrese*'si burada zikredilebilir.

Osmanlı döneminde de varlığını sürdüren bu türün özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Kahire ve Mağrib'de yoğunlaştığı görülse de 18. yüzyıl âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin, sebet geleneğinin en iyi örneklerinden biri olan *Câmi'u rivâyâtî'l-fehâris ve lâmi'u icâzâtî ehli'l-fevâris* adlı eseri Anadolu merkezli sebetlerin varlığına güzel bir örnektir. Aynı âlimin ayrıca *Tanînu'l-mucelcelât bi-tebyîni'l-muselselât* adlı eseri de yine aynı türün kapsamına girer.

Söz konusu yüzyıllardan önemli bir isim olarak Rûdânî (ö. 1094/1683) ve *Sılatu'l-halef bi-mevsûli's-selef* isimli sebeti zikredilebilir. Rûdânî'nin geniş ilmî birikimini ve farklı coğrafyalardaki birçok âlimden aldığı icazetleri kapsamlı bir şekilde listeleyen eser, kendisinden sonraki âlimler için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Eser ayrıca, kendi dönemindeki ilim ağının genişliğini göstermesi açısından zikre değerlidir. Yine dönemin önemli hadis âlimlerinden olan İbrahim el-Kûrânî'nin (ö. 1101/1690) *Sebet*'i,¹⁶ kendi geniş öğrenim ağını ve farklı bölgelerdeki hocalarını kapsamaması açısından diğer benzerlerinden ayrılır. Zira âlim, Hicaz bölgesinde oldukça etkili bir isimdir.¹⁷ Yine bu bağlamda Abdulganî en-Nâblusî (ö. 1143/1731) ile Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed eş-Şebrâvî'nin (ö. 1171/1758) *Sebet*'leri¹⁸ zikredilmelidir. Nâblusî'nin Şehid Ali Paşa'ya verdiği icazetname, dönemin önde gelen devlet adamlarından Şehid Ali Paşa ile âlimler arasındaki ilişkiyi gösterirken,¹⁹ bir Ezher şeyhi olan eş-Şebrâvî'nin de Köprü-

15 Mar'aşlı, *Mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşyehât...*, 1/51; Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 152.

16 İbrahim el-Kûrânî'nin *Sebet*'inin mevcut iki nüshası da Almanya'dadır. Biri Berlin Stadhbibliothek'te Ahlwardt kataloğunda (220) olup koleksiyon ve demirbaş numarası Wetzstein II 1807220'dır. Diğer nüshası ise Leipzig Üniversitesi kütüphanesinde Vollers 726'dadır. 69 varak olan nüsha, 1112/1701 yılında Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî eliyle hazırlanmış asıl nüshadır.

17 İhsan Fazlıoğlu ve İbrahim Uzunağaç, İbrâhîm el-Kûrânî, *İslâm Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/ibrahim-el-kurani/503>.

18 Nâblusî'nin sebetinin bir nüshası Bağdat'ta Dâru'l-mahtûtâtta 9360 numarada kayıtlıdır.

19 Ahmet Eşer, "Abdulganî en-Nablusî'nin Şehid Ali Paşa'ya İcâzetnâmesi (Tahkik ve İnceleme)," *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 14 (Aralık 2021): 31-60.

lüzâde Abdullah Paşa adına telif ettiği *Sebetu's-Şebrâvî*, devlet adamlarının ilme verdiği önem ve âlimlerle kurdukları ilişki açısından okunabilir.²⁰ Özellikle *Sahîh-i Buhârî* üzerine çalışmaları bulunan Abdullah b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722) de Hicaz ve Şam bölgesinde etkili olmuş bir âlimdir ve *Sebet*'i, bu bölgelerdeki ilim merkezleri ve âlimler arasındaki bağlantıları anlamak için çok iyi malzeme sunar.²¹ Hem Osmanlı hem de genel olarak İslâm dünyasında sebet yazma geleneği modern döneme kadar devam etmiştir. Muhammed Abdulhay el-Kettânî'nin (1886-1962) *Fihrisu'l-fehâris ve'l-esbât*'ı da bu türün son dönemlerde telif edilmiş bir örneğidir.²²

Sebet Türü ve Ben-anlatıları

Yalnızca bir bilimsel veri olmaktan çıkarılıp, aynı zamanda kişisel ve entelektüel bir gelişim hikâyesi olarak değerlendirilebilecek olan sebet türü yazımını ben-anlatıları ile ilişkilendirmeden önce bu tür ve benzeri diğer eserlerin hangi cihetlerden entelektüel ben-anlatılarının bir parçası olduğunu açıklığa kavuşturmak gerekir. Elbette ben-anlatıları için bu tür ve benzeri eserleri anlamlandıracak uygun bir teorik modelleme yapmak için henüz erken olup bunu yapabilmek için pek çok eseri incelemek ve müşterek noktaları belirlemek gerekir. Her hâlükârda çok net olmamakla birlikte söz konusu cihetlerin belirlenmesi '*entelektüel-ben*'in tespiti açısından önem arz eder.

Bir tür *ilmî otobiyografi* diye adlandırabileceğimiz *sebet*ler ben-anlatıları açısından 4 kategori altında değerlendirilebilirler:

1. Kendi Kimliğini ve İlim Yolculuğunu İnşa Etme: Sebetler, sahiplerinin ilmî kimliklerini şekillendirirken aynı zamanda bu süreci kendi anlatılarıyla yönlendirmelerine olanak tanır. Örnek olarak, Bandırmalı Küçük Hâmid'in sebeti, onun ilmî hayatını sadece hocaları ve kitapları üzerinden değil, kendi algısıyla ve öğrenme tecrübesiyle de sunar. Bu anlatı, bir nevi âlimin kendi kendini yazma çabasıdır.

20 Abdullah b. Muhammed eş- Şebrâvî, "Fehresetu Abdullah eş- Şebrâvî," haz. Muhammed ez-Zâhî, *el-Mevrid*, 4/11 Irak (Kış 1982), 91.

21 John Obert Voll, "Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve 18. Yüzyılda Hadis İlmî," çev. Nail Okuyucu, *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1750-1850* içinde, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 217-30.

22 Kandemir, "Fehrese," 12/297.

Âlimler, okudukları eserleri sadece listelemekle kalmaz, aynı zamanda bu eserleri hangi amaçla okuduklarına dair bilgiler de sunabilirler. Bir eseri belirli bir alanda derinleşmek, farklı görüşleri öğrenmek, bir tartışmaya hazırlanmak için veya bir hocanın tavsiyesi üzerine okumuş olabilirler. Sebetlerdeki bu tür kısa notlar, eserlerin içeriğine yapılan vurgular veya okuma sırası gibi ayrıntılar tüm bu amaçları açığa çıkarır. Ayrıca sebetler, âlimin öğrenme sürecindeki kişisel tecrübelerini ve bu sürece dair algılarını da yansıtabilir. Bir dersin zorluğu, bir kitabın anlaşılabilirliği, bir tartışmanın etkisi veya bir hocanın öğretme yöntemi hakkındaki yorumlar, âlimin öğrenme deneyimini okuyucuya aktarır. Bu, salt bir bilgi aktarımı olmanın ötesinde, kişisel bir ilim yolculuğunun paylaşılmasıdır.

2. İlim Geleneği ve Sosyal-Entelektüel Ağ: Sebetler, yalnızca bireysel gelişimi değil, âlimlerin içinde bulunduğu sosyal ve entelektüel ağları da gösterir. Bir âlimin kimin öğrencisi olduğu, kimlerden icazet aldığı ve hangi eserleri okuduğu, ilim dünyasındaki yerini ve otoritesini belirler. Böylece ben-anlatıları sadece bireysel bir süreç değil, aynı zamanda entelektüel bir aidiyet yaratmanın bir aracı haline gelir. Öncelikle bu eserler, âlimin *mensup olduğu ilmî geleneğin* isimler ve eserler düzeyinde bir dökümünü içerirler. Çünkü sebet yazan bir âlim yalnızca kendi hocalarının ve onlardan okuduğu eserlerin dökümünü vermez. Aynı zamanda hocalarının hocalarını ve onların hocalarından okudukları kitapların da bir listesini yapmamıza imkân sağlar. Böylece iç-içe geçmiş bir şekilde bir ilmî geleneğin hem isim hem de eser seviyesinde haritasını çizme imkânı elde edilir. Bu şekildeki bir döküm ve haritalandırma, ilmî gelenekteki *süreklilikleri* ve *süreksizlikleri* tespit etmemizi mümkün kılar. Sebet sahibinin ilmî kimliğini oluşturan katmanları, aidiyetlerini oluşturan fikirleri, ilmî silsileleri, vb. oluşturmamızı sağlayacak veriler sunar. Her iki durum, yani *mensup olunan ilmî gelenek* ile ilmî gelenekteki *süreklilikler* ve *süreksizlikler*, sebet sahibinin hem geçmişteki hem de şimdideki *entelektüel ağını* inşa etmemizi sağlar. Çünkü hocalarının hocaları bize bir önceki neslin entelektüel ağını verirken, kendi hocaları hakkındaki malumat da sebet sahibinin içinde varlığa geldiği entelektüel ağı belirginleştirmemize yarar. Söz konusu entelektüel ağ yalnızca kişiler üzerinden değil eserler üzerinde de kurulabilir. Bir önceki neslin okuduğu ve okutulan eserler ile sebet sahibinin okuduğu, dolayısıyla kendisine okutulan eserler arasındaki ilişkiler, benzerlikler, farklılıklar vb. diğer

nitelikler hem ilmî saha hem de ilmî mevzû açısından zihnî bir çerçeve çizmemize imkân verir.²³ Diğer taraftan sebet sahibi, ders aldığı, kitap okuduğu hocaların arasındaki ilişkileri de, yine kendi zaviyesinden âşikâr kılar. Bu da bize *kendi mensubiyetleri* hakkında bilgi verir. Özellikle hocaları için kullandığı ifadeler sebet sahibinin kendi gözünden içinde yaşadığı entelektüel ağın keyfiyetine ilişkin bir bakış açısı oluşturmamıza neden olabilir. Örnek olarak Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi eserinde Celvetî şeyhi olduğunu anladığımız hocalarının çoğu için zahid ve nasik sıfatını kullanır. Zira kendisi Celvetî tarikatının gölgesinde yetişmiştir.

3. Bilginin Dolaşımı: Şimdiye kadar söylenenlerin yanında sebet türü eserler, başka bir taraftan, yazıldıkları zaman dilimindeki *bilginin dolaşımı* hakkında ciddi bir harita çizmemize yardımcı olurlar. Bu dolaşım yaygın öğretim kurumları medreseler yanında, âlimlerin evleri, bürokratların konakları, vb. yerleri de içerebilir. Özellikle öncelikli olarak okutulan, dolayısıyla ilmî kamuoyunda mütedavil eserler, sürekli tekrar okuma konusu kılınan konular, ders halkalarında müzâkere edilen ve tartışılan meseleler gibi pek çok durum da söz konusu bilginin dolaşımının alt unsurları hakkında malumat edinmemize yardımcı olurlar. Eserlerin nasıl okunduğu, hangi yöntemler takip edildiği, hangi sıra düzeni içinde okutulduğu da bu alt unsurlar arasında sayılabilir. Daha da önemlisi hem hocaların kimlikleri hem de eserlerin telif edildikleri mekânlar, İslâm coğrafyasındaki farklı ilim muhitlerinin aralarındaki ilişkileri ifşa eder.

Fehrese, sebet ve meşyehâ türü eserlerin bir önemi de, yazıldığı dönemde tedris faaliyetlerinde hangi kitapların öne çıktığı ve icazetlerinin verildiği konusunda önemli bilgiler içermeleridir. Fehrese/sebet yazarları, kendilerinden ilim tahsil ettikleri kişilerin ilmî durumları hakkında bilgi vererek tabakât türü çalışmalara kaynaklık vazifesi görmüşlerdir. Ayrıca bu tür eserler yazıldıkları dönemde âlimlerin nerelere seyahat ettiklerini, nerelerde ders verdiklerini göstermekte o dönemin sosyal ve kültürel tarihi, ilimler tarihi, eğitim öğretim tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedirler.

23 Örnek olarak 14. yüzyıldaki Arap dili ve edebiyatının karşılaştırmalı okunmasında bernamecin rolünü tespit eden bir çalışma için bkz. Ali Benli, "Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî'nin Bernâme'î Işığında 14. Yüzyılda Arapça Dil ve Edebiyat Kitapları," *İlm-i Edeb'e Dönüş: 8/14. Yüzyıl Arap Dili, Edebiyatı ve Belâgatı Çalışmaları* içinde, ed. Şükran Fazlıoğlu vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2024), 39-62.

4. Öznel Anlatılar ve Bilimsel Objektiflik: Birçok sebet, ilmî verileri sistematik bir şekilde sunarken, bazen âlimler kendi öğrenme süreçlerini kişisel değerlendirmelerle de aktarırlar. Özellikle bazı sebetlerde, hocalar hakkında yapılan yorumlar, belirli bir kitabın neden önemli görüldüğü veya hangi derslerin hayatlarında nasıl bir etkisi olduğu gibi öznel ifadeler yer alır. Bazı sebetlerde, âlimlerin hocalarına veya belirli eserlere karşı duydukları duygusal bağlantılar da hissedilebilir. Bir hocanın vefatı üzerine duyulan üzüntü, bir eserin keşfiyle yaşanan heyecan veya bir öğrenme anısıyla ilgili özel bir duygu ifadesi, sebetleri yalın bir liste olmaktan çıkarıp, kişisel bir ilim anlatısı haline getirir. Örnek olarak Bandırmalı Hâmid Efendi, bir hocasını “zamanının en bilgili âlimi” olarak nitelendirir;²⁴ başka bir hocasının “büyük hocaların övünç kaynağı, asrının filozofu ve zamanının hikmet sahibi, dolunayların babası, bizatihi tüm ilimlerin dolunayı...” gibi ifadelerle ilimlerde ne kadar yetkin olduğuna vurgu yapar.²⁵ Bu tür öznel ifadeler, sadece bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda âlimin kendi perspektifinden hocalarını nasıl gördüğünü de yansıtır. Başka bir örnekte ise, belirli bir kitap için “hasis cahillerin aksine zevk sahipleri için en nefisi” tasviri şeklinde bir not düşebilir.²⁶ Bu kişisel değerlendirme, eserin sadece listede yer alan bir isim olmadığını, aynı zamanda âlimin ilmi gelişiminde önemli bir rol oynadığını gösterir.

Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi

Küçük Hâmid Efendi diye meşhur âlimin soyağacını Fındıklılı İsmet Efendi şöyle verir: Şeyh Yûsuf Efendi b. Şeyh Hâmid Efendi b. Şeyh Emrullah Dede b. Şeyh Abdülmü'min b. Şeyh Mahmûd b. Şeyh Ali Bey b. Baba Yûsuf-ı Hakîkî b. Şeyh Hasan b. Şeyh İbrahim b. Şeyh Hoca Ali b. Mûsa b. Şeyh Sa- fiyyuddîn İshak Erdebîlî b. Cibrîl b. Sâlih b. Kutbuddîn b. Sâlih b. Reşîd b. Muhammed b. Ardu'l-Havâss b. Fîrûzşâh b. Muhammed Şerefşâh b. Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. İbrahim b. Ca'fer b. Muhammed b. İsmail b. Muhammed b. Ahmed Gazâlî b. Kasım b. Ebu'l- Kasım Hamza b. Ca'fer-i Sâdik -radiyellahu teâlâ anh ve rahimehumullah-.²⁷

24 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetü'l-Bandırmavî*, 431.

25 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetü'l-Bandırmavî*, 436.

26 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetü'l-Bandırmavî*, 429.

27 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's- Şekâik fî hakki ehli'l-hakâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağın Yayınları, 1989), 484.

Küçük Hâmid Efendi, 17 Receb 1111/8 Ocak 1700 tarihinde Çarşamba günü öğle namazından sonra Üsküdar'da doğmuştur.²⁸ Bu bilgiyi müellif anne-babasının rivayetine ve dedesinin *Multeka'l-ebhur* adlı kitabın babasının nüshasının zahrına koyduğu kayıttan öğreniyoruz. Hocaları yazdıkları icazetnamelerde onu 'Üsküdârî' nispeti ile anmış olmakla birlikte, Bandırma'ya yerleşen dedesi veya Bandırma'da doğan babasına nispetle de 'Bandırmavî' olarak tanınmıştır. Tabakat kitaplarında da çoğunlukla 'Bandırmavî' nispeti ve 'Diyâüddîn' künyesi ile zikredilir.²⁹ İbn Akîle, onun için yazdığı icazetnamelerde 'Ebû'd-diyâ' ve'n-nûr' künyesini kullanmıştır.³⁰ Dedesi ile aynı adı ve nisbeyi taşıdığından ayırt etmek için 'Küçük' olarak nitelenmiştir.

Hem ilmiye hem de tarikat geleneğine mensup bir ailede doğan Küçük Hâmid Efendi, eğitimine Celvetî şeyhlerinden dedesi ve babasının elinde başladı. İlim yolculuğunu ve Celvetî tarikatı üzere sülûkunu İstanbul'da tamamladı. Klasik ve modern kaynaklarda Küçük Hâmid Efendi'nin ilim tahsili için Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz'a seyahatlerde bulunduğu bilgileri bulunmakla birlikte³¹ ilim yolculuğunu anlattığı eserinde buna dair hiçbir işaret yoktur. Üsküdar'da Abdullah el-Üsküdârî, Hasan el-Küsec, Esad el-Yanyavî gibi âlimlerin derslerine katıldı. 1138 tarihine kadar İstanbul ulemasından Arap dili, fıkıh, mantık ve matematik ilimlerinin ağırlıkta olduğu bir eğitim aldıktan sonra, İbn Himmât ed-Dımaşkî'den (ö. 1175/1761)³² ders almaya başladı ve sekiz yıl bu hocasının yanında hadis başta olmak üzere çeşitli ilimlerden pek çok kitap okuyarak bu okuduğu kitapların riva-yet iznini aldı. Anlatısından bu hocasından çok etkilendiği anlaşılmaktadır. Zira hocasının Üsküdar Ahmediyye Camii, Minkarî Medresesi ve Valide-i Atîk Darulhadisi'ndeki derslerini aralıksız takip etmiştir.³³ Dımaşklı İbn

28 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetü'l-Bandırmavî*, 419-20.

29 Bağdathî İsmail Paşa, *Hedyyetu'l-ârifin*, haz. Kılıslı Rıfat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 1/260; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm li eşhurî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabi ve'l-musta'ribine ve'l-musteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), 2: 163; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-muellifîn terâcimu musannifîn-kutubî'l-Arabiyye* (Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1993), 3/181.

30 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetü'l-Bandırmavî*, 472.

31 İsmail Başa, *Hedyyetu'l-ârifin*, 1/260; Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 1: 110; Abdullah Aydın, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Küçük Hâmid Efendi'nin (1111-1172/1699-1758 veya 1759) Hayatı ve Eserleri," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 6.

32 Hakkında bilgi için bkz. Kadir Ayaz, "XVIII. Yüzyılda Hanevî Bir Muhaddis; İbn Himmât ed-Dımaşkî'nin Mısır ve Hicâz'a Yolculukları, Hocaları ve Hadis İcâzetleri," *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019): 15-45.

33 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetü'l-Bandırmavî*, 453- 4.

Himmât ona, 1141/1728-29'de Sühreverdiyye hırkasını, 1144/1731-32'de de Fahriyye hırkasını giydirmiştir.³⁴ Bu hocasından bahsederken her zaman 'şeyhim ve üstadım' ikilisini birlikte kullanır. Zira ona göre İbn Himmât ed-Dimaşkî ona hadis ilmini sevdiren, hem mütekaddim hem de zamanındaki âlimlerin ilmini almasını sağlayarak tahkik ehli hocalara yönlendiren isimdir.³⁵ Derslerine devam ederken zikrettiği şu anekdot da ilginçtir: *Sahîh-i Buharî*'yi okumaları sırasında büyük bir kısmını not ettiği defteri çalınır ve buna çok üzüldür. Bunun üzerine İbn Himmât metnin kalan kısmına icazet verir.³⁶

Üzerinde etkili olduğu bir diğer isim, 1145/1732'de İstanbul'da tanıştığı ve kendisinden dersler okuduğu Mekkeli İbn Akîle el-Mekkî'dir (ö. 1150/1737).³⁷ Küçük Hâmid Efendi'ye Kâdirî tarikatından hırka giydirmiştir.³⁸ Ayrıca 1148/1735-36 tarihinde babası Nizâmeddin Yusuf b. Hâmid'den Celvetî hilafeti almıştır.³⁹

Şeyh Muhammed Yeken'den okuduğu dersleri anlatırken 1127 tarihinde Üsküdar'da evlendiğini ve türlü türlü dert ve kederlere kapıldığını anlatır.⁴⁰ Kadir Ayaz, bazı mukabele kayıtlarından hareketle Muhammed Lütfulah adında bir oğlunun olduğunu; eşinin de istinsah ettiği bazı eserlerde onunla beraber mukabele ettiğini tespit etmiştir.⁴¹ Ayrıca bir de kızı olduğunu müellif, *Tanînu'l-mucelcelât bi-tebyîni'l-muselselât* adlı eserinin girişinde anlatır. Anlatıya göre *el-Bedru't-tâmm fî tahrîci ahâdisi Şir'ati'l-İslâm* adlı eserini hazırlarken hadislerin tahrîcini yapmaya kızının okumasıyla⁴² 1163/1750 yılında başlar ancak 3 defter miktarını bitirdikten sonra kızı ölür.

34 Kadir Ayaz, "Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hadis İcazetleri ve Câmî'u rivâyâtî'l-fehâris ve lâmi'u icâzâtî ehli'l-fevâris Adlı Eserindeki Rivayet Birikimi," *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, ed. Zekeriya Güler vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 397.

35 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 450-64.

36 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 453.

37 Abdülhamid Birşık, "İbn Akîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/304-306.

38 Ayaz, "Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hadis İcazetleri...", 397.

39 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 464.

40 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 429.

41 Ayaz, "Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hadis İcazetleri...", 398.

42 Eserin Veliyyüddin Efendi/V822'de kayıtlı nüshasında براءة بنتي ifadesi yer alırken; tahkik edilmiş nüshasında aynı yer براءة بنتي olarak okunmuştur. Küçük Hâmid Efendi, *Tanînu'l-mucelcelât bi-tebyîni'l-muselselât*, (Kahire: Dârü'r-Risâle, 2013), 40. Ayrıca üzerinde çalıştığımız sebeti Câmî'u rivâyâtî'l-fehâris'in kitabı telif etmeye götüren süreci anlattığı mukaddimesinde de براءة العيال ifadesi vardır. Bu aileden birinin okumasıyla anlamına gelir. Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 53. Biz yazma nüshayı ve *Sebet*'in mukaddimesindeki anlatıyı esas alarak kızının eseri okuduğunu varsaydık.

Buna çok üzülen müellif gözlerinden rahatsızlanır; dersleri ve hadis tahririni bırakır. Esere ancak altı ay sonra geri dönebilir.⁴³

Küçük Hâmid Efendi, aşağıda zikredilecek olan 31 hocasından hadis başta olmak üzere çeşitli ilimlerde pek çok eser okumuştur. Celvetî usulü sülûkunu babasının himayesinde tamamlayıp İslâmî ilimlerde de iyi bir seviyeye geldiği anlaşılan Küçük Hâmid Efendi, Üsküdar Fıstıkağacı'ndaki Selami Ali Efendi Tekkesi'nde şeyhlik görevini ifa etmiş ve daha sonra Bandırma'ya dönüp 1172/1758-59 tarihinde orada vefat etmiştir.

Müellif *Câmi'ü rivâyâtî'l-fehâris*'te kendi ilim yolculuğunun yanında ailesinden dedesi, babası ve hatta amcasının da ilim yolculuklarını zikreder. Dolayısıyla eserden hem dedesine hem de babasına dair bilgi edinmek mümkün olmuştur. Buna göre, Hâmid Efendi'nin dedesi, Celvetî şeyhlerinden 'Moralî' ve 'Bandırmalı' nispetleri ile anılan Şeyh Hâmid b. Emrullah'tır (ö. 1139/1726-27). Moralî Hâmid Efendi, 1048/1638-39 tarihinde doğmuştur. İlim yolculuğuna amcası, Celvetî şeyhi Ahmed Efendi'nin yanında başlamış ve ondan sarf, nahiv, fıkıh ve tefsir dersleri almıştır. Hâmid Efendi Berat gecesine denk gelen hicri 1064 senesi Şâban ayının 15'inde amcasına intisap etmiştir. Şeyh Ahmed Efendi, Celvetî şeyhlerinden Zâkırzâde Abdullah Efendi'nin halifelerindendir ve Mora adasındaki Tirepoliçe kasabasında hatip olarak görev yapmıştır. Sonrasında İnebolu müftüsü olan amcası Abdullah Efendi'den feraiz ve fıkıh okumuştur. Dede Hâmid Efendi, Kostantınıyye vaizi Soğuk Kuyulu Şeyh Osman'dan *Beyzâvî Tefsiri* okur. Yine Kostantınıyye'de vaizlik görevi yapan Celeb Muhammed Efendi'den *İhyâ'ul-ulûm* kıraat eder. Son olarak da Veliyyüddin Efendi'den (Tophaneli Şeyh Veliyyüddin Filibeî el-Celvetî) okur ve onun terbiyesi altına girer.⁴⁴ Daha sonra Üsküdar'da çeşitli camilerde irşad faaliyetlerinde bulunup vaazlar verir.

Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin babası ise, Celvetî şeyhlerinden Şeyh Yusuf b. Şeyh Hâmid b. Emrullah b. el-Hatîb Abdülmümin b. Şeyh Mahmud b. Şeyh Ali'dir (ö. 1165/1752). Nizâmeddin Yusuf b. Hâmid, 1082 tarihinde Bandırma'da doğar. Üsküdar'da dönemin önde gelen âlimlerinden tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve kelam ilimlerinden çeşitli eserler okur. Nizâ-

43 Küçük Hâmid Efendi, *Tanînu'l mucelcelât bi-tebyîni'l-muselselât*, 40. Müellif *Sebet*'inde aynı hikâyeyi anlatırken kızının öldüğünden bahsetmez.

44 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 419, 493-4; Moralî Şeyh Hâmid b. Emrullah'ın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Fındıklı, *Tekmiletu's-Şakâ'ik*, 485, 486; M. Baha Tanman- H. Kâmil Yılmaz, "Bandırmalizâde Tekkesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/54.

meddin Yusuf b. Hâmid'in ilim tahsil ettiği isimler; Hâmid b. Emrullah, Hoca Paşa Camii karii Hasan Efendi, Hâfız Paşa Camii imamı Veliyyüddin Efendi, aynı zamanda kardeşi olan Balıkesir müftüsü Şeyh Ali, Bıçakçı Camii imamı Şeyh Hacı Abdullah, Mekke vaizi Sunullah el-Halebî, Haremeyn-i Şerîfe'nin son muhaddisi Abdullah b. Sâlim el-Basrî el-Mekkî, Hısmzâde Şeyh Ahmed, Valide Sultan Camii vaizi Şeyh Mustafa el-Kürdî ve Şeyh Mustafa Erzincânî'dir. Şeyhi sonunda ona Celvetî tac ve hırkasını giydirmiştir.⁴⁵ Babası ve Hüdayî Asitanesi şeyhi Mustafa Erzincânî'den Celvetî usulü üzere sülûkunu tamamlayan Nizâmeddin Yusuf b. Hâmid için Üsküdar'da evinin bulunduğu yerde Veziriazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından 1145 tarihinde bir tekke yaptırılmış; babasından devraldığı irşad vazifesini bu tekke de devam ettirmiştir.⁴⁶

Eserleri

Kaynaklar velut bir isim olan Hâmid Efendi'nin hadis başta olmak üzere nahiv, mantık, kafiye, âdâb gibi konularda 20 kadar eserini zikrederler. Bunlardan en çok bilinenleri şunlardır:

1. *Tanînu'l mucelcelât bi-Tebyîni'l-muselselât*⁴⁷
2. *el-Bedru't-tâmm fî tahrîci ahâdîsi Şir'ati'l-İslâm*
3. *Câmi'u rivâyâtî'l-fehâris ve lâmi'u icâzâtî ehli'l-fevâris*⁴⁸
4. *Ukûdu'd-durer fî hudûdi ilmi'l-eser*
5. *Matâyâ'l-unsıyye fî tercemeti'l-Vasâyâ'l-kudsiyye*⁴⁹
6. *Tarîfâtü'l-fuhûl fî'l-usûl*⁵⁰

45 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırma*vî, 488-92.

46 Nizâmeddin Yusuf b. Hâmid Efendi'nin hayatı için bkz. Fındıklılı, *Tekmiletu's-Şakâ'ik*, 485; M. Baha Tanman- H. Kâmil Yılmaz, "Bandırmalızâde Tekkesi," 5/54.

47 Bu eseri *Sebet*'inde *Telhînu'l mucelcelât bi-tebyîni'l-muselselât* adıyla zikreder. Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırma*vî, 440. Ancak Veliyyüddin Efendi/V822 kayıtlı nüshada bizzat bu isimle kaydetmiştir. Küçük Hâmid Efendi, *Tanînu'l mucelcelât bi-tebyîni'l-muselselât*, Veliyyüddin Efendi/V822, 2a.

48 Küçük Hâmid Efendi'nin hayatı ve eserlerini çalışan Abdullah Aydınlı müellifin eserlerini verdiği listede, *Câmi'u'l-fehâris ve lâmiu kulûbi ehli'l-medâris* ile *Câmiu rivâyâtî'l-fehâris ve lâmiu icâzâtî erbâbi'l-medâris* olarak benzer isimle iki eser ismi zikreder. Bunların her biri farklı eserler mi yoksa aynı eserin farklı isimlendirmeleri mi sorusunun cevabı için daha ayrıntılı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Aydın, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Küçük Hâmid Efendi'nin...", 8.

49 Aydın, bu eserin ismine yer vermezken Küçük Hâmid Efendi bizzat eserinde zikretmiştir. Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırma*vî, 462.

50 Eserlerinin listesi için bkz. Aydın, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Küçük Hâmid Efendi'nin...", 7-10.

Küçük Hâmid Efendi'nin *Sebeti* ve Ben-Anlatıları

Küçük Hâmid Efendi'nin *Sebeti*, Osmanlı ilim dünyasında otobiyografi niteliği taşıyan önemli kaynaklardan biri olarak öne çıkar. Onun *Sebeti*, sadece öğrenme sürecini kaydeden bir belge değil, aynı zamanda Osmanlı'daki ilim anlayışının nasıl şekillendiğini gösteren kişisel bir anlatı örneğidir. Bu tür eserler, âlimlerin entelektüel geçmişlerini, okuma pratiklerini ve ilim ağlarını anlamak açısından oldukça değerlidir.

Bir mukaddime, ana bölüm ve bir zeyilden oluşan eserin mukaddimesinde müellif öncelikle hadis ilmine ve hadis tahricine ilgisinin nasıl başladığına ve bu eseri telif sürecine nasıl girdiğine dair bilgi verir. Onu bu noktaya Hanefi fakihi İmamzâde'nin (ö. 573/1177) Osmanlı âlimleri arasında çok rağbet gören ancak içindeki hadislerin sıhhat dereceleri sorgulanan ilmihal ve ahlak eseri *Şir'atu'l-İslâm*'ı okuması getirir. Pek çok şerhi yapılan eseri bu mukaddime de şerhleri üzerinden değerlendirir ve Kurd Mehmet Efendi'nin (ö. 996/1588) *Murşidu'l-enâm şerh Şir'ati'l-İslâm* adlı şerhindeki hadislerin tahricini yapmayı hayal eder. Babasının teşviki ve iyâlinin (kızının) okumasıyla bu işe başlar. Uzun uğraş ve ciddi çalışma gösterdiği bu iş sırasında bir göz hastalığına yakalanır ve çalışmaya ara vermek zorunda kalır. İyileşince çalışmaya geri döner ve tüm hadis kitaplarını özenle takip ederken hadis silsilelerini toplamaya karar verir. İşte elimizdeki bu eser bu silsilelerin bir sonucudur. Eserini tamamladıktan sonra bir zeyil ekleyerek Rum ulema ile Arap ulemayı burada bir araya getirmeyi diler. Her ne kadar müellif zeyil diye ifade etse de bu bölüm ana bölümden daha uzun ve kapsamlıdır. Aldığı icazetleri ve fehreseleri bu bölümde kaydeder. Böylece âlimleri, muhaddisleri, vaizleri, hem havassı hem de avamı yetiştiren müderrisleri kitabında toplu olarak vermeyi hedefler.⁵¹ Tüm hedeflerini ayrıntılarıyla açıkladığı mukaddimeden sonra birinci bölümde *Kutub-i Sitte* başta olmak üzere 90 hadis kitabının musanniflerine ulaşan silsileleri, her kitaptan seçilen birer hadis ile beraber zikreder. 144 hadisi alfabetik bir sıra düzeni içinde verir.⁵² Zeyil kısmı ise, üç fasıldan oluşur. Birinci fasılda Küçük Hâmid Efendi, sırasıyla 31 tane hocasından semâ ve kıraat yoluyla okuduğu kitapları kaydeder. Her bir hocasından okuduğu kitapları, tarihleri ve yerleri ile beraber verir; kitabın bir bölümünü okumuş ise okuduğu bölümü ayrıntılı bir

51 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 47-64.

52 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 67-416.

şekilde tasvir eder. Nasıl okuduğu bilgisini vermeyi de ihmal etmez: Ciddiyetle, üzerinde durarak, özenle, ezberleyerek, anlayarak, tercüme ederek... Ayrıca aldığı icazet metinlerini de kaydeder.⁵³ İkinci fasılda, birinci fasılda isimlerini zikrettiği hocalarının hâl tercümelerini, onların hocaları ve okudukları kitaplar ile beraber verir.⁵⁴ Üçüncü fasılda bir adım daha ileri giden Küçük Hâmid Efendi, hocalarının şeyhlerinin ders aldığı meşâyihî tanıtır.⁵⁵ Böylece üç nesil ilim ortamını değerlendirebilecek malzeme sunmuş olur.

Bu çalışmada hedef, Küçük Hâmid Efendi'nin 'entelektüel-ben'ini ortaya koymak olduğundan sırasıyla hocalarını ve hocalarından okuduğu eserleri zikredeceğiz. Dolayısıyla eserin ikinci bölümünün birinci faslına ayrıntılı bir şekilde bakacağız. Böylece eserden âlimin entelektüel-ben'ini takip edeceğimiz gibi hayatına dair ince, ayrıntı diyebileceğimiz bilgilere de ulaşmaya çalışacağız.

Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Okuduğu Âlimler ve Okuduğu Eserler:

Küçük Hâmid Efendi eğitimine adet olduğu üzere Şeyh babası **Nizâmeddin Yusuf b. Hâmid**'in eliyle başlar. Babası 1115/1703-4'te hacdan döndüğünde, müellifimiz teberrüken dedesinden okumayı öğrenmeye yeltenir ve babasından öğrenmeye devam eder. Babasından Birgivî'nin *Risâlesi* yanında tecvid, peygamber hikâyeleri okuyup yazma alıştırmaları yapar. Beş kere *Kur'ân-ı Kerîm*'i hatmeder. Ayrıca *Emsile*, *Binâ* ve *Maksûd* okur.

Müellifimiz dedesi **Moralı Hâmid b. Emrullah**'a 1125/1713-14 yılında öğrencilik eder. Ondan üç defa hatmeder. Arapça-Türkçe ilk lugat *Ferîşteoğlu Lugatı* ve *Maksûd* okumaya başlar. İzzüddin Zencânî'nin *Tasrîfu 'İzzî* diye meşhur sarf kitabını okur. Sonra "sabah akşam ciddiyetle" kaydıyla *Merâhu'l-Ervâh* okumaya başlar. Yine dedesinden Kaşgarî'nin hanefî fıkhi-na göre namaz konusunu verdiği *Munyetu'l-Musallî*'yi tahsil eder.

Üsküdar'da ikamet etmekte olan Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi, 1127/1715'te **Şeyh Abdullah Üsküdârî**'ye öğrenci olur. *Kur'ân-ı Kerîm*'i bir de ona hatmettikten sonra Arap diline dair eserleri -daha önce okuduğu ya da okumaya başladığı eserler de dahil olmak üzere- ondan okur. *Ferîşteoğlu Lugatı*, *Emsile* ve *Binâ*'yı hocasının gayretiyle ve ciddiyetiyle yeniden

53 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 419-87.

54 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 488-725.

55 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırmavî*, 726-905.

okumaya başlar. *Maksûd*'u tekrar eder. Sonra da *Merâhu'l-Ervâh*'ı okuyup *Avâmilu'l-Atik*'e yani Cürcânî'nin *Avâmilu'l-Mie*'sine başlar.

Küçük Hâmid Efendi'yi yine 1127/1715'te Halvetiyye Zâviyesi'nde inzi-vaya çekilmiş olan Celvetî şeyhlerinden, **Şeyh Muhammed el-İbsalevî**'nin yanında *Maksûd*'u Hüseyin ve Mahmud kıraatiyle dinlerken buluyoruz. Şeyh, aynı zamanda Üsküdar'daki Valide-i Atik camii şeyhi ve Şemsi Paşa müderrisidir. Babasının ısrarıyla *Merâh*'ı bir de ondan tahsil eder. *Avâmilu'l-Atik*'i anlayarak, tercüme ederek ve yorumlar yaparak yeniden okur. Bu arada sabah akşam *Misbâh*'ın mütalaasına başlar. Erken yaşta başladığı *Munyetu'l-Musallî*'ye tekrar döner ancak hocası vefat eder.

1128/1715-16'de üç vakit ilim okutan **Şeyh Hasan el-Kûsec el-Celvetî**'nin ders halkalarına katılır. Ders arkadaşlarının kıraatıyla *Misbâh*'ı ve Yakub b. Seyyid Ali'nin *Şerhu'd-Dîbâce*'sini ondan dinler. Sonra ona *Misbâh*'ın şerhi *Kitâbu'd-Dav*'i başından sonuna kadar okur. Akabinde Cârullah ez-Zemahşerî'nin *el-Enmûzec*'ini tahsil eder ve ezberler. Daha sonra *Mugni'l-Lebîb*'in muhtasarı olan İbn Hişâm'ın *Kavâidu's-Sugrâ*'sını büyük bir özen ve ciddiyetle okur. Bandırmalı Küçük Hâmid, Birgivî'nin *İzhâru'l-Esrâr*'ını da bu hocasına okuduğu dil eserleri arasına ekler. Ancak bu noktada yine Birgivî'nin namaza dair eseri *Muaddilu's-Salât* adlı eserini kıraat eder. Tatil günlerinde hocasından namazın şartlarını ve *Ta'limu'l-Mutealim*'i dinler. Ancak okuyacağı Arap dili eserleri henüz bitmemiştir. İbn Hâcib'in *Kâfiye*'sini ders arkadaşı Molla Mustafa b. Kenan ile birlikte sıralı olarak ciddi bir çalışma ve ezberle hocaya okur.

1129/1716-17'de Muğla'daki **Menteşe müftüsü Şeyh Muhammed**'den Molla Câmî'nin *el-Fevâidu'd-Dıyâiyye Şerhu'l-Kâfiye*'sini 'merfuât' bölümüne kadar dinler, ancak hoca eğitimleri sırasında Hacca gitmeyi diler ve hoca Hac yolunda vefat eder.

"Şeyhim" dediği **Şeyh Muhammed et-Teymurî**'ye yine *el-Fevâidu'd-Dıyâiyye*'nin baş kısmını ve *İsâgocî*'yi okur. Sarf ve nahve dair bilgisini belli bir seviyeye getiren müellif artık *İsâgocî*'yle birlikte mantık tahsil etmeye başlamıştır.

Müellifi bundan sonra 1129/1716-17 yılında Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Cami Medresesinde tekrar *el-Fevâidu'd-Dıyâiyye*'nin baş kısmını **Şeyh Muhammed Yeken**'den okurken buluyoruz. "Bundan sonra Kostantınyeye geçip orada zamanın önemli isimlerinin derslerine katıldım. Sonra Üsküdar'da evlendim, beni türlü türlü kederler kapladı; (sonra) üstadı-

mın dersine gelip Taftetzânî'nin *Muhtasaru't-telhîs*'ini ciddiyet ve anladığımdan emin olacak şekilde dinledim"⁵⁶ der. Buradan da hendese ilmine geçer. Bu alanda Semerkandî'nin *Eşkâlu't-tesîs* adlı eseri ile Âmilî'nin *Hulâsatu'l-hisâb* adlı eserinin okunduğu derslere katılır. *Eşkâlu't-tesîs* için en değerli şeylerin en değerlisi (انفس النفيس) ifadesini kullanır. Yine hocasından fıkıh usulü metinlerinden *et-Tavdîh Şerhu't-Tenkih*'i *Telvîh*'le beraber *Hasan Çelebi Hâşiyesinin* de takrir edildiği dersini dinler. Tüm bu dersler Valide-i Atik camisinde, Pazartesi-Perşembe günleri de Şemsi Paşa medresesinde yapılır. Ayrıca Üsküdar'daki Ahmedîye Camii dershanesinde aynı hocadan *Kadı Beydâvî Tefsirinden* Meryem ve Tâhâ surelerini dinler.

Küçük Hâmid Efendi'nin diğer bir hocası Şemsi Paşa medresesi müderrisi olan **Şeyh Mustafa el-Kürdî**'dir. Onun da ömrünün sonlarına doğru *Mevakîf*'tan heyula ve suret bahislerini okuttuğu derslerine katılmıştır.

1130/1717-18 yılında müellif, hocası **Na'îlî-zâde diye bilinen Seyyid Abdullah b. Ali et-Tokâdî**'ye Semân medreselerinin Karadeniz yönündeki Çifte Ayak odalarında *el-Fevâidu'd-Diyâiyye*'nin başından 'mecnûrât' bölümüne kadar okur. Müellifin bu esere önem atfettiği, nasıl okuduğuna dair verdiği ayrıntılardan da anlaşılmaktadır: Ciddiyetle, özenle, çaba sarf ederek, vakit ayırarak, tam öğrendiğine kani oluncaya kadar... (مع بحث وانتقان بجد وسعي وإيقان). Ayrıca metni farklı hocalara bölüm bölüm okumuştur.

Hocaya okuduğu metinler arasında *İsâgocî metni* ve *Muhyiddin Tâlîşî hâşiyesi* ile birlikte *Husâm Kâtî*'nin şerhi de vardır.

1131/1718-19 yılında Adana âlimlerinden **Şeyh Salih el-Kırîmî**'ye Taşköprülüzâde'nin *Şerhu'l-âdâb*'ını ve daha sonra Hüseyin b. Abdullah el-An-tâkî'nin meşhur risâlesi *Risâletu'l-Huseyniyye*'yi okumuştur. Böylece müellif âdâb ve münazara ilmine geçmiş olur.

Küçük Hâmid Efendi yine aynı sene mantık ilmine de tekrar bir giriş yapar. İsagocî şerhlerinden *Fenârî*'yi meşhur hâşiyesi *Kul Ahmed*'le birlikte **Şeyh Muhammed ez-Zeylî**'ye okur. Ona aynı zamanda İsmâuddin el-İsferâyînî'nin *İstiâre Risâlesini* Hasan ez-Zîbârî'nin *Şerhi*'yle beraber kıraat eder. Burada "ciddiyet, gayret ve Allah'ın yardımıyla" kaydını koyar.

1132/1719-20 yılında daha önce okuduğu İsmâuddin el-İsferâyînî'nin *İstiâre Risâlesini* ve Hasan ez-Zîbârî'nin *Şerhi*'ni **Şeyh Yusuf el-Mûrevî er-Ruhavî**'den dinler.

56 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetu'l-Bandırma*vî, 429.

Bandırmevî bundan sonra **Esad b. Osman el-Yanyavî**'den (ö. 1143/1731)⁵⁷ dinlediği derslere geçer. Buna göre 1132/1719-20 yılında dersine katılmış; âdâb ve münazara ilminde daha önce okuduğu *Risâletu'l-Huseyniyye*'yi baştan sona bir de ondan dinlemiştir. Hoca hem tahkik ve tedkik ederek hem de musannifin hatasını düzelterek metni baştan sona okumuştur. Bu okuma Sultan Selim camisinin yakınlarındaki Muhammed Ağa camisine bakan Defterdar mescidinde öğle namazlarından sonra yapılmıştır. Aynı hocadan dinlediği eserler şunlardır:

1. Adâb ilmine dair Adudiyye Şerhi *el-Hanefiyye*'yi *Mîr Ebu'l-Feth'in Hâşiyesi* ile beraber,
2. Teftâzânî'nin *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm* adlı eseri,
3. Hoca Ebû Eyyûb el-Ensârî medresesine müderris olduğu zaman Halid b. Zeyd camiinde *Beyzavî Tefsirinin* başlangıç kısmı *İsâmuddin el-İsferâyînî'nin haşiyesi* ile birlikte- Fatiha suresi üzerinde durarak,
4. Uklides kitabının başından beşinci makalenin sonuna kadar -Hoca bu kadar hendese size yeter der ve kalanını okumaz.-
5. *İsagocî* ve Yuhannes'in yaptığı şerhi,
6. Aristoteles'in *el-Mekûlât*'ı (Kategoriler),
7. *Kategoriler şerhi*,
8. *II. Kategoriler Yuhannes'in şerhiyle* beraber,
9. *I. ve II. Analitikler*,
10. Aristoteles'in *Tabîyyât*'ı şerhiyle beraber.

Eşcîzade Mustafa b. Mahmud felek ve matematik ilmini okuduğu hocasıdır. Ondan 1133/1720-21 yılında Mardînî'nin *el-Mukantarât*'ını okur. Hisab ilminde *el-Bahâiyye*'yi de aynı sene hocadan dinler. Sonra 1134/1721-22 yılında tatillerde hocasına tedkik ve tahkikle *Hulâsatu'l-Hisâb*'ı okur.

Diğer bir hocası **Muhammed Emin b. Mustafa et-Tosyevî**'dir. 1133/1720-21 tarihinde ona Kâtibî'nin *eş-Şemsiyye*'si ile tatil günlerinde *Eşkâlû't-tesîs*'i ve Heyet ilminden *Çağmînî*'yi okur. Hoca Semân medresele-rine geçince ondan İmam Sâgânî'nin *el-Meşârik*'in ilk bölümünü ve Burhaneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinden 'taharet' bölümünü te-yemmüme kadar dinler.

57 Kazım Sarıkavak, "Yanyalı Esad Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/322-3.

Müellif, **Akkirmânî Muhammed Efendi**'nin (öl. 1174/ 1760)⁵⁸ 1132'de Haydar Paşa mescidindeki meclisine katılır. Meclisinde ikinci vakti *Muhtasar-ı'l-Meânî*'yi dinler. Eseri okumayı bir buçuk senede tamamlarlar. Sonrasında Akkirmânî imtihanla Bayezid medresesine girer. Müellifimiz 1134/1721-22'de fıkıh usulünden *el-Menâr*'ı ve sonuna kadar Nebe' suresinin tefsirini hocasından dinler. Ayrıca Ebû'l-feth camisinde ikinci namazı sonrası minberin sağında Kutbuddin Râzî'nin *Tasdikâtü'l-Kutb*'unu *İsâm* ile birlikte Akkirmânî okur, Bandırmalı Küçük Hâmid dinler.

Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi, **Şeyhzâde el-Vârdârî diye meşhur Muhammed b. Abdulganî**'den 1133/1720-21 yılında İbn Hacer el-Askalânî'nin *Tavdihu'n-Nuhbe* adlı eserini dinler. Ve ona İmam Sâgânî'nin *el-Meşârik*'inin başından 4. bölüme kadar okur. Molla Hüsrev'in *ed-Durer* ile *el-Gurer* adlı eserlerinin 'nikâh' bölümlerini okur. Ayrıca hocasından, muhaddis Nevevî'nin topladığı *el-Erbaûn* (Kırk hadis) adlı eseri ve okuduğu diğer eserleri okutmak üzere icazet ister. Ancak hocası bu icazeti sözlü olarak verip yazacağına dair söz verir. Ama sözünü tutmaz. Sadece *el-Erbaûn* için icazet verir. Bu, Küçük Hâmid Efendi'nin icazet aldığını zikrettiği ilk eserdir.

Eskinişancı cami müezzini Seyyid İbrahim'den *Sadru's-şerî'a*'nın (*Şerhu'l-vikâye*) yarısından fazlasını dinler ve ona *el-Mukanterât*'ı ile *el-Kerra*'yı okur. Ancak Seyyid İbrahim vefat eder ve okumalar yarım kalır.

Müellif sonrasında **İstanbul kadısı Şeyh Sun'ullah Efendi**'ye *el-Meşârik*'in ve *Sadru's-şerî'a*'nın kalan kısımlarını okur. Zira bu eserleri, daha önce okuduğu hocalarından biri Medine kadısı olunca, diğeri de vefat edince bitirememişti. Bu hocası da İstanbul kadısı olunca meşguliyeti artar; yine kitapları okumayı bitiremez. *el-Meşârik*'dan 5. bab'a kadar, *Sadru's-şerî'a*'dan da 'İkrar' bölümüne kadar gelir. Küçük Hâmid Efendi ayrıca, Sunullah Efendi'nin ikinci kadılık döneminde babasına gelip tevbe ettiği ve babasını tevbesine şahit tuttuğu bilgisini verir.

Galata kadısı Esad Efendi'nin yol göstermesiyle **Şeyhulislam Muhammed Mirzâ-zâde**'nin (ö. 1147/1735) tefsir derslerine katılır. Esad Efendi onu "bu kadar aklî ilim okuduğun yeter. Tefsir oku" diyerek Şeyhulislam Mirzâ-zâde'ye gönderir. Öncelikle hocanın evine gider ve ondan 1136/1723-24 tarihinde *İsâm şerhi*yle beraber *Beyzâvî tefsirini* okur. Sonrasında yine hocasından Çarşamba ve Pazar günleri Bakara Suresi'nin sonu-

58 Hatice Toksöz, "Akkirmânî," *Türk İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, ed. Ömer Bozkurt (Ankara: Divan Kitap, 2014), 525-43.

nu ve Âli İmran Suresinin başından bazı ayetleri Sultan Bayezid medresesinde okur. Ancak hocası Çarşamba günlerini Şeyhulislam İshak Efendi'ye ayırınca dersler sadece Pazar günleri yapılır.

Muhammed b. Himmât ed-Dımaşkî'nin dersine 1138/1725-26'da katılır ve 8 yıl boyunca öğrencisi olur. Hiç şüphesiz İbn Himmât el-Dımaşkî'nin, Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hadis ilmine ilgi duymasında ve özellikle de isnatlı hadis rivayetine yönelmesinde büyük katkısı bulunmuştur. Zira eserinin çeşitli bölümlerinde Arap âlimlerin isnad zincirine olan vurgu ve hassasiyetlerini ve onunla tanışmadan önce isnadlı rivayet konusunda bilgisi olmadığını dile getirir.⁵⁹ Ondand aldığı derslerden sonra hem onun aracılığıyla tanıştığı İbn Akîle el-Mekkî ve Ahmed el-Menîni'den hem de Osmanlı ulemasından rivayet izinleri almıştır. Talebeliğini yaptığı bu uzun zaman diliminde İbn Himmât'tan da pek çok eser okumuş ve okuduğu eserlerin icazetini almıştır.⁶⁰

Kudûrî'nin Hanefî fûrûna dair *Muhtasarü'l-Kudurî*'sini ikinci namazı sonrası Ahmedîyye camisinde, diğer talebelerle beraber kitabın başından sonuna İbn Himmât el-Dımaşkî'nin odasında okur. Hocası çalıştığı nüshanın zahriyesine icazetini kaleme alır. 1139/1726-27'de 6 ay boyunca her ikinci namazı sonrası *Nesefî akâidini Molla Hayâlî'nin takrîri* ve *Kul Ahmed hâşiyesiyle* tahsil eder. 1144/1731-32 tarihine kadar aynı hocadan pek çok eseri okur.

Devvânî'nin *Şerhu'l-akâidi'l-Adudiyye*'sini 1139/1726-27 senesinin zil-kade ayının başlarından itibaren sabah namazı sonrası, ilimde mevkidaşı Seyyid Muhammed Erikli'nin okumasıyla dinlemeye başlar ve 1140/1727-28 senesinin cemaziyelevvelinde *Halhâlî* ve *Karabâgî*'nin takrirleri de dâhil olmak üzere bitirir.

Yine hocası İbn Himmât el-Dımaşkî'ye 1140/1727-28'de *Multekâ'yı* başından 'cenâiz(cenaze)' bölümüne kadar; 'oşur ve haraç' bölümünden 'ferâiz' bölümüne kadar birlikte eğitim aldığı arkadaşı Şeyh Muhammed Zeytûnî'nin kıraatıyla okur. Bunun üzerine hocası nüshasının zahriyesine mezkûr bölümleri okuduğunu kaydeder.

Yine hocasına İbrahim Halebî'nin *Şerhu's-sagîr*'inin baş tarafını 'i'lem' bölümüne kadar okur ve hocası da nüshasına bunu yazar.

59 Küçük Hâmid Efendi, *Sebetü'l-Bandırmavî*, 58-59, 563.

60 İbn Himmât'ın 18. yüzyılda Hadis ilmindeki yeri için bkz. Kadir Ayaz, "XVIII. Yüzyılda Hanefî Bir Mu-haddis...", 15-45.

Aynı sene hocasına, ikinci namazı sonraları *el-Kâfî fi'l-arûd ve'l-kavâfî*'yi ve bu eser bittikten sonra da Ebu Ceyş Ensârî'nin *Risâletu'l-Endülüsiyye*'si- ni okur.

Müellifimiz, yine İbn Himmât el-Dımaşkî'nin 1139-1140/1726-1728 tarihlerinde Ahmediyye camisi ile Minkârî medresesinde yaptığı *Meşâriku'l-envâr* derslerine katılır ve daha önce okuduğu ama tamamlayamadığı eseri Muhammet Zeytûnî'nin kıraatıyla bu derslerde dinler. Hocasından dinlediği bir diğer hadis kitabı *Sahîh-i Buhârî*'dir. 1141/1728-29'da Üsküdar'da Ahmediyye camiinde bir kısmını yine Muhammed Zeytûnî'nin kıraatıyla dinlemiştir. Küçük Hâmid Efendi eserin bir kısmını dinlemekle beraber hocası tüm eseri rivayet izni verir.

Küçük Hâmid Efendi'nin zikredilenlerden başka İbn Himmât el-Dımaşkî'den okuyup icazet aldığı pek çok eserden bazıları şunlardır: İbn Himmât'ın *Hulâsatu'l-nuhbe* adlı eseri, İbn Hacer'in *Nuzhetu'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*'i, Abdurrahim b. Huseyn el-İrâkî'nin *et-Tebşira ve et-Tezkira (Elfiyye)*'si şerhleriyle beraber, Buhârî'nin *Câmiu's-sahîh*'i...

Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi **Muhammed b. Ahmed Akîle el-Mekki** ile 1145/1732'de İstanbul'da Enfîzâde'nin evinde tanışır. Küçük Hâmid Efendi'nin söylediğine göre Muhammed Akîle ona Sufiler arasında yaygın olan zikri telkin etti ve kendisi de bu zikir sayesinde ilâhî daireye ulaştı. İbn Akîle, kendisine hırka giydirip bu zikri günde üç bin defa okumasını tavsiye etti. Küçük Hâmid Efendi, çok kısa zamanda, İbn Akîle'den vakti olmadığı için, farklı ilimlerde kitapların başlarından veya kitaplardan bölümler okumuş ve bu kitapların tamamı için icazet almıştır. Okuduğu ilimler ve eserler şunlardır:

Hadis: İsnad ilminin önemine binaen öncelikle hadis ve bazı hadislerin isnadını okudu. Buhârî, Müslim, Ebu Davud, Tirmîzî, Nesâî, İbn Mâce gibi hadis kitabından bölümler kıraat etti. Bu kitaplar için icazet aldı.

Tefsir: *Beyzâvî, Tefsiru'l-Celâleyn, Tefsiru'l-Bagavî,*

Sarf: *Zencânî, Şâfiye ve şerhi Çarperdî,*

Nahiv: *el-Ecrûmiyye, el-Kâfiye, el-Fevâidu'd-Diyâiyye, Elfiyyetu İbn Mâlik, Suyûtî'nin Şerhu'l-Elfiyye*'si, İbn Akîl'in *Elfiyye şerhi*...

Mantık: *İsagocî, Zekeriya Ensârî'nin İsagocî şerhi, Şemsiyye, Kutbud-din Râzî'nin Şemsiyye şerhi,*

Meânî, beyân ve bedî: *et-Telhîs, el-Muhtasar, el-Mutavvel, Dibâcetü'l-İstiâra, İsmâuddin'in İstâre şerhi,*

Akaid: *Senûsî, Neseî, el-Umde*, Hâfızuddin Neseî'nin *Umde şerhi el-İ'timâd*, İbrahim Lekânî'nin *Cevheratu't-tevhîd*, Abdusselâm'ın *Cevheratu't-tevhîd şerhi*...

Fıkıh usûlü: *el-Menâr, Mişkâtü'l-envâr bi-Şerhi'l-Menâr, İbn Mâlik, et-Tavdîh Şerhu't-Tenkîh, et-Telvîh*,

Fıkıh: *Muhtasaru'l-Kudûrî, el-Vikâye, Sadru's-Şerîa, Kenzu'd-dekâik, el-Hidâye, Eşbâhu'n-nezâir, ed-Durer, el-Gurer*,

Ferâiz: *Sirâciyye, Şerhu's-Sirâciyye, Ahvâlu'l-eb*,

Tasavvuf: *Suhreverdi'nin el-Avârîf'i, el-İhyâ, el-Fusûs, Kasîdetu'l-burde*.

Muhammed Akîle, verdiği icazetlerden sonra Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'den onun sebet ve fihristini yazmasını ister. Küçük Hâmid Efendi bu *Sebet*'i tamamladıktan sonra, sebetin zahriyesine Küçük Hâmid Efendi'ye *Sebet*'inde bulunan tüm kitaplar için icazet verdiğini bildiren kaydını koyar.

Küçük Hâmid Efendi, **Kostantıniyye kadısı İsmail Efendi**'ye (ö.1137/1725) *Sadru's-Şerîa*'nın kalan kısımlarını okur. Zira İstanbul kadısı Şeyh Sun'ullah Efendi'ye eseri okumaya başlamış ama bitirememişti.

Muhammed Medhî'den *Ferîdu's-sirâciyye*'yi Ömer Efendi Tokâdî'nin kıraatıyla dinler.

1145/1732-33 yılında **Ebu'n-Necâh Ahmed b. Ali Dımaşkî el-Menînî** (ö. 1172/1759) ile Şeyh Muhammed Mirzâzâde'nin evinde tanışır. Hadis eserlerini okur, icazetlerini toplar. Ahmed el-Menînî, 21 Muharrem 1146 (4 Temmuz 1733) tarihinde yazdığı bir icazetname ile Küçük Hâmid Efendi'ye hem kendi teliflerinin hem de tüm merviyâtının rivayet iznini verir.

Müellifimizin bir sonraki hocası derslerine katıldığı **Şeyh Abdullah Efendi**'dir. Ondan *Câmiu's-sagîr, et-Tarîkatu'l-Muhammediyye, ed-Durer, el-Mesâbîh, el-Meşârik* derslerini dinler. Ancak Abdullah Efendi sadece sözlü icazet verir. Ona da hocası böyle icazet vermiştir.

Balıkesir ulemasından **İbrahim b. Abdüsselam** pek çok öğrencisi olan ve *Beydâvî* okutan bir hocadır. Bandırmalı Küçük Hamid Efendi de derslere katılır ve ondan *Muslim, el-Mesâbîh, el-Meşârik* gibi eserleri tedris eder. Hâmid Efendi onu bölgenin muhaddisi olarak görür. Zira babası Arap'tır ve İbrahim, babasının vefatından sonra onun halifesi olur. Bunun üzerine Küçük Hâmid Efendi icazet talep etmek üzere Balıkesir'e gider; derslerine katılır ve icazet alır.

Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi, **Muhammed Saîd b. Kara Halil**'in babasından gelen icazetlerini ister. Çünkü babası meşhur Kûrânî'nin öğrencilerindendir. Muhammed Saîd, babasının icazeti olmadığını, Şeyh Abdullah b. Sâlim'den icazet aldığını söyler. Bunun üzerine Şeyh Abdullah b. Sâlim'den aldığı tüm rivayetlerin icazetini ona verir.

Mirzâzade Ahmed Neylî (ö. 1161/1748)⁶¹ tüm eserleri için icazet verir.

Davud el-Benderî el-Halvetî el-Celvetî icazet aldığı son isimdir. 1145/1731-32 yılında Sivâsî zaviyesinde Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi ile karşılaşınca ve fehrese ile icazetlerini görünce onun değerini anlar. Küçük Hâmid Efendi'nin icazet istemesi üzerine o da tüm rivayetleri için icazet verir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin *Sebet*'inde verdiği bilgiler farklı açılardan yorumlanabilir. 'Entelektüel-ben' anlatısı kavramı çerçevesinde bakıldığında öncelikle Küçük Hâmid Efendi'nin şahsında XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki ilmî hareketlilik müşahade edilir. Bu hareketlilik üç yönlüdür: **Birincisi** klasik Osmanlı ilmî geleneği; **ikincisi** İbrahim Kurânî'nin sembolik açıdan en önemli temsilcisi olduğu Hicâz tecdîd hareketi; **üçüncüsü** yese hocalarından Esad Yanyavî'nin başını çektiği XVI. yüzyıl Latin İbn Rüşçülüğünün kısmî bir yorumu. Verilen bilgiler ışığında Küçük Hâmid Efendi'nin bu üç yönde belirli bir tertip üzere gitmediği, belirli bir savrulmanın içinde olduğu görülür. Bu savrulmada yalnızca okuduğu eserler ile okuma biçimleri değil aynı zamanda ders aldığı hocaların şahsiyetleri de etkilidir. Eserindeki işaretler sonuçta kısmî olarak Hicâz tecdîd hareketinin fikriyatında karar kıldığını göstermiştir.

Birinci aşamada Küçük Hâmid Efendi klasik Osmanlı medrese geleneği içinde hoca-metin-öğrenci denkleminde eserler okur ve okuduğu metinler büyük oranda klasik Osmanlı medrese müfredatıyla uyumludur. Dil bilimleri, mantık, âdâb ve münâzara, usûl bilimleri, hesap, astronomi gibi biçimsel karakteri yüksek ilimlerle ilgili okuduğu metinler de bu uyumun bir ifadesidir. Bu okumada dikkati çeken nokta Küçük Hâmid Efendi'nin metinleri farklı hocalardan birkaç kez okumasıdır. Bu tavrın, klasik gelenekteki 'haki-katin kitâbiliği' anlayışıyla ciddi bir ilişkisi vardır. Dolayısıyla her türlü ma-

61 Sadık Erdem, "Neylî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/69-71.

rifeti, ilmi ve hikmeti içeren kitapları defaatle okumak, binlerce yıllık bir hâfızaya dayalı bilgi birikiminde derinleşmek için hem gerekli hem de önemlidir. Dikkati çeken diğer bir nokta Küçük Hâmid Efendi'nin tüm bu okumaları ağırlıklı olarak Anadolu kökenli âlimlerle yapmasıdır. Bu durum, XVIII. yüzyılda, başta Âkifzâde el-Âmâsî'nin *Kitâb el-mecmû' fî el-meşhûd ve el-mesmû'* adlı eserinde de müşahade edileceği üzere, Anadolu âlimlerin çokluğu ve etkinliğiyle alakalıdır.⁶²

İkinci aşamada, Küçük Hâmid Efendi'nin Esad Yanyavî'yle tanışması dikkat çeker. Esad Yanyavî ilk elde klasik bir Osmanlı âlimidir; ancak bir açıdan da bu klasik geleneğin İbn Sînâcî içeriğine karşı bir duruşa sahiptir. Nitekim XVI. yüzyıl Latin İbn Rüşçülüğü'ne ilişkin Latince'den çevirdiği metinler bu tespitin bir ifadesidir. Şu ana kadar çevrilen bu metinlerin dönemin entelektüel ağı içindeki yerini verecek bir tedris faaliyeti bilinmiyordu. Bu açıdan Bandırmalı Küçük Hâmid'in *Sebet*'i bir hazine değerindedir; çünkü birinci elden Esad Yanyavî'nin çevirileri okuttuğunu ve belirli bir çevre üzerinde etkide bulunduğunu göstermektedir. Ancak Bandırmalı Küçük Hâmid'in bu tedris faaliyetiyle ilgili anlatısı, her ne kadar hocası Esad Yanyavî'den sitayişkâr bir şekilde bahsetse de, çevirilerin temsil ettiği fikriyatın ne kadar ciddiye alındığı ve Osmanlı entelektüel çevrelerine ne kadar etkide bulunduğu hakkında açık-seçik bir resim vermez. Özellikle Bandırmalı Küçük Hâmid'in bu fikriyata ilişkin hissiyatını tespit edecek ciddi bir karine barındırmaz.⁶³

Üçüncü aşamada Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hicâz tecdîd okulunun etkisi altına girdiği görülür. Hicâz tecdîd okulunun Osmanlı merkezinde tesiri henüz tam bir şekilde açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Ancak bu etkide Süleyman Fâzıl'ın ciddi bir etkisinin olduğu şüphesizdir. Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Arap coğrafyası ile Hicâz'a bizzat gönderdiği kardeşi Köprülüzâde Fâzıl Mustafa'ya eşlik etmesi için görevlendirilen Süleyman Fâzıl, Velîyüddin Carullah vb. Osmanlı âlimleriyle birlikte Hicâz tecdîd okulunun, özellikle sembolik açıdan en önemli temsilcisi İbrahim Kûrânî'nin fikriyatını İstanbul'a taşımış görünüyor.⁶⁴ Nitekim kendinden

62 Âkifzâde el-Âmâsî, *Kitâbü'l-mecmû' fî'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, çev. Hikmet Özdemir (İstanbul: Türkiye İlmî İctimai Hizmetler Vakfı, 1998).

63 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Dönemi ve İlim Çevresi Işığında Yanyalı Esad Efendi*, ed. M. Sait Özervarlı, Cahid Şenel, Harun Kuşlu (İstanbul: TDV Vakfı Yayınları, 2024); Nail Okuyucu, ed., *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1750-1850* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014).

64 Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Gelecek Geçmiş, Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde

sonraki tüm icazetnâmelerin çıkış kaynağı Süleyman Fâzıl'dır. Küçük Hâmid Efendi'nin ise bu okulun özellikle hadis anlayışıyla hadis ilmini tedris tarzını önemsediği söylenebilir. Nitekim İbn Himmât'ın bu okulun etkisiyle İstanbul'da tedris ettiği hadis ilmi, özellikle isnatlı hadis rivayeti hassasiyetiyle takipçi bulmuştur. Söz konusu hadis ilminin klasik anlamda biçimsel olmadığı ahlâk, ama özellikle tasavvufla iç-içe girdiği dipnotta atıf yapılan araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur.

Nitekim Küçük Hâmid Efendi'nin esas itibarıyla Celvetî olmakla birlikte pek çok hocasından farklı tasavvufî tarikatlara ilişkin icazet alması bu duruma işaret eder. Çünkü aynı anda birden fazla tarikata intisap etmek Hicâz tecdîd okulu mensuplarının sıklıkla başvurduğu bir tarzıdır. Zîrâ bu okul ve mensupları tasavvufu, ister nazarî ister amelî olsun, tüm bir dinî ilimlerin, gerçek yaşam içindeki pratiği olarak görmüşlerdir. Bu da, doğal olarak, tasavvufu, dinin örnek yaşamını temsil eden Hz. Peygamber'in örnekliğinin bir ifadesi olarak kabul etmelerine neden olmuştur. Tam da bu noktada hadis ilmi ile tasavvuf arasında bir kesişme öngördüler. Küçük Hâmid Efendi'nin, ailesinden gelen kültürle de uyumlu olarak, bu öngörüyle paylaştığı, *Fehrese*'sindeki ifadelerden anlaşılmaktadır.

Fehrese, başka bir açıdan, XVIII. yüzyıldaki entelektüel bir kabulü de doğrular. Bu kabul, âlim ve sûfî bir Osmanlı âliminin, medrese müfredatının ruhuna uygun olarak, mantık, meşşâî felsefe, kelâmî felsefe ve riyâzî felsefe, kısaca, 'hikmet' kavramı altına düşen hemen her türlü bilimle ilgilenmesi olarak ifade edilebilir. Nitekim Küçük Hâmid Efendi'nin *Fehrese*'sinde verdiği malumat, bu alanlardaki temel metinleri okuduğunu gösterir. Hatta yukarıda işaret edildiği üzere, bu hikmetin ana eksenlerinden birine, İbn Sînacılığa karşı duran, Esad Yanyavî'nin temsil ettiği, XVI. yüzyıldaki kısmî Latin İbn Rüşçülüğünü temsil eden çevirileri bile mütalaa etmekte bir beis görülmez. Bu, Osmanlı entelektüel hayatının XVIII. yüzyıldaki temel karakteristiğiyle de uyumludur.

İslam-Osmanlı Mirası ile İlişkilerin Kökleri Üzerine," *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce* (4 Cilt): Türk Düşüncesi (1. Cilt) (Ankara, YTB Yayınları, 2020), 64-83; Fazlıoğlu ve Uzunağaç. "İbrâhîm el-Kürânî", 503; İhsan Fazlıoğlu, "Hem 'Fâzıl' Hem 'Köprülü' Olmak: Osmanlı 'Erken-Yenilenme' Hareketine Farklı Bir Bakış", *Osmanlı Tarihinde Köprülüler Dönemi (1656-1710) Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, ed. M. Fatih Çalışır (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024) 27-37.

Kaynakça

- Abdulkadir, Muvaffak Abdullah. *İlmu'l-esbât ve meâcimu's-şuyûh ve'l-meşyehât ve fennü kitâbeti't-terâcim*. Mekke: Câmiatü ümmi'l-kurâ, 1421.
- Adıgüzel, Cumhuri Ersin. "Endülüslü bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbili ve Fehrese'si." *Mille ve Nihal* 12, no.1 (Nisan 2016): 35-54.
- Akpınar, Cemil. "İcâzet." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/ 393. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- el-Âmâsi, Âkifzâde. *Kitâbü'l-mecmû' f'l-meshûd ve'l-mesmû'*. Çev. Hikmet Özdemir. İstanbul: Türkiye İlmî İctimai Hizmetler Vakfı, 1998.
- Ayaz, Kadir. "Bandırmalı Küçük Hamid Efendi'nin Hadis İcâzetleri ve Câmi'u rivâyâtı'l-fehâris ve lâmi'u icâzâtı ehli'l-fevâris Adlı Eserindeki Rivayet Birikimi." *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, ed. Zekeriya Güler vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 387-428.
- Aydın, Abdullah. "es-Seyyid Hâmid el-Bandırmavî (1111-1172/1699-1758 veya 1759) ve 'Ukûdü'd-dürer fî 'ilmi'l-eser Adlı Eseri." *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1, no.12 (Aralık 2013): 67-112.
- , "Osmanlı Hadis Alimlerinden Küçük Hamid Efendi'nin (1111-1172/1699-1758 VE-YA 1759) Hayatı ve Eserleri." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003): 1-11.
- Bağdathî İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*. Haz. Kilisli Rıfat Bilge. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Bandırmalı Küçük Hamid Efendi. *Tanînü'l mücelcelât bi-tebyîni'l-müselselât*. Kahire: Dâru'r-Risâle, 2013.
- , *Sebetü'l-Bandırmavî câmi'u rivâyâtı'l-fehâris ve lâmi'u icâzâtı ehli'l-fevâris*. Haz. Abdülkadir b. Ömer Ayaz. İstanbul: İlim Kapısı, 2020.
- Benli, Ali. "Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî'nin Bernâmec'i İşığında 14. Yüzyılda Arapça Dil ve Edebiyat Kitapları." *İlm-i Edeb'e Dönüş: 8/14. Yüzyıl Arap Dili, Edebiyatı ve Belâgatı Çalışmaları*, ed. Şükran Fazlıoğlu vd. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2024.
- Birışık, Abdülhamid. "İbn Akile." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Eşer, Ahmet. "Abdulganî en-Nablusî'nin Şehid Ali Paşa'ya İcâzetnâmesi (Tahkik ve İnceleme)." *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 14 (Aralık 2021): 31-60.
- , *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.
- Erdem, Sadık. "Neylî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/ 69-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Gelecek Geçmiş, Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslâm-Osmanlı Mirası ile İlişkilerin Kökleri Üzerine." *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce* (4 Cilt): *Türk Düşüncesi* (1. Cilt). Ankara: YTB Yayınları, 2020. 64-83.
- , "Hem 'Fâzıl' Hem 'Köprülü' Olmak: Osmanlı 'Erken-Yenilenme' Hareketine Farklı Bir Bakış." *Osmanlı Tarihinde Köprülüler Dönemi (1656-1710) Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, ed. M. Fatih Çalışır. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024.

- Fazlıoğlu, İhsan ve İbrahim Uzunağaç. "İbrâhîm el-Kûrânî". *İslâm Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/ibrahim-el-kurani/503>
- Fındıklılı İsmet Efendi. *Tekmiletü's-Şekâik fî hakki ehli'l-hakâik*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâr sâdır, 1990. 2/19-20.
- Kandemir, M. Yaşar. "Fehrese." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/297-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Karahasanoğlu, Selim. "Ben Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları." *Turkish History Education Journal* 8, no.1 (Spring 2019): 211-230.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin Terâcimu Musannifî'l-Kütübî'l-'Arabîyye*. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1993.
- el-Kettânî, Abdülhay b. Abdülkebir. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât*. Ed. İhsan Abbas. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1983. 1/67-71.
- Küzberî, Abdurrahman İbn Muhammed. *Sebetü'l-Küzberî* (nâşirin mukaddimesi). Dimaşk: Dâru'l-Besâir, 1983.
- Mar'aşlî, Yusuf Abdurrahman. *Mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2002.
- Özervarlı, M. Said, Cahid Şenel, Harun Kuşlu, ed. *Dönemi ve İlim Çevresi Işığında Yanyalı Esad Efendi*. İstanbul: TDV Vakfı Yayınları, 2024.
- Sarıkavak, Kazım. "Yanyalı Esad Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/322-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- eş-Şebrâvî, Abdullah b. Muhammed. *Menâihü'l-eltâf fî medâihî'l-eşrâf* (Dîvânü's-Şebrâvî). Kahire: Matbaa-i Âmire, 1290.
- , "Fehresetü Abdullah eş-Şebrâvî." Haz. Muhammed ez-Zâhî. *el-Mevrid*, 4/11 Irak (Kış 1982): 89-112.
- Tanman M. Baha- H. Kâmil Yılmaz. "Bandırmalızâde Tekkesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/ 54. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Toksöz, Hatice. "Akkirmânî." *Türk İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, ed. Ömer Bozkurt. Ankara: Divan Kitap, 2014. 525-43.
- Voll, John Obert. "Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve 18. Yüzyılda Hadis İlmi." Çev. Nail Okuyucu, *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1750-1850*, ed. Nail Okuyucu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014. 217-230.
- ez-Zebîdî, Murtedâ. *Tâcu'l-Arûs min Cavâhiru'l-kâmûs*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1987. 4/472-477.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm li Eşherî'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arabi ve'l-Musta'ribîne ve'l-Musteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâîyn, 2002.